

Milel ve Nihal Geleneğinden

Kadim İnan'da Din* M. Şemseddin

İslam'da mezahib-i muhtelifenin zuhuruna İnan ve Hind dinleriyle Yunan-ı kadim meslek-i felsefiyesinin pek çok yardımı olmuştur. Hatta iddia edebiliriz ki, İnan ruhu İslamiyete karışmamış olsaydı, Müslümanlığa bu derece hürufat girmiş olmayacaktı.

Cenab-ı risâletpenâh (büistu bi'l-hanifiyye's-Semhati leyluhâ ke-nehârihâ) hadis-i kutsisiyle İslamiyet'in ne kadar sade, ne kadar bülent ve ne derece hürriyet perver bir din olduğunu ilan etmiş olduğu halde, Müslümanlar arasına sokulan bir kısım yabancılar, ananat-ı irsiyelerinden yüklenüp getirebildikleri esatiri hurafeleri bu dine karıştırmaktan bir zevk almışlar; belki de bu suretle asr-ı dide ananelerini deviren dinden intikam almak sevdasına düşmüşlerdir. Bu gibi hurâfelerdir ki İslamiyetin sadik-i ulvisini gayr-ı nafiz dimağlardan saklamış, onu meayıbcu nazarlara bir enmuzec-i garaib halinde arz eylemiştir.

İnan'ın liva-ı İslam altına sığınan biladındaki insanlar, edyan-ı kadimelerinin ananât-ı irsiyesini unutmamışlar, İslamiyet'e o ana-

* Burada sunulan metin, *Sebilürreşad* dergisinin Cilt X, S. 260 s. 413-415; Cilt X, S. 261, s. 2-4; Cilt X, S. 262, s.18-20; Cilt X, S. 267, s. 98-100; Cilt XII, S. 291, s. 85-87'den *Yrd. Doç. Dr. Fuat Aydın* tarafından derlenerek yayına hazırlanmıştır. Derleyen tarafından dipnotlarda verilen bazı açıklamalar (f.a.) ile gösterilmiştir.

nelerle birlikte girmişlerdi. Bilahare Hint ve Yunan-ı kadim efkârı da bunlara inzıam eylemiştir. Musevilerden İslamiyet'i kabul edenler ise, kütüb-i mukaddesenin bütün hurâfelerini İslamiyet'e sokmağı bir vazife-i diniye telakki eylemişlerdir.

İslam'da zuhur eden fırak-ı dalle ve mezahib-i muhtelifenin cürsumelerini bu yoldaki tesirat-ı hariciyede aramak icap eder. İslam'a en korkunç ve en muharrib sadmeler İran tarafından gelmiş olduğu cihetle, bu kadim iklimde hükümrân olan dini ve mesalik-i felsefiye hakkında tettebbuatta bulunmak her halde faideden hali değildir. Bu yoldaki tettebbuatın bir çok hakikatlerin inkişafına sebep olacağını ümit ediyorum.

Rivayet ve temasiyli kuvve-i muhayyileye ait bulunan esatir-i evveliye (La Mythologie) ile kuvve-i müfekkirenin mevlüdü olan felsefe arasında zihnin bir derece-i mutavassıtası daha vardır ki, bu da anane libasına bürünmüş olan ve ahlak, hikmet-i tabiye, hikmet-i mabadütabiyyenin bilcümle mesail-i azimesine cevap vermek isteyen dini fikirdir.

Fikr-i dini, insanların akideleri üzerinde hakim bir mevki kazandıktan sonra pek çok ve mütenevvi' tahavvulata maruz kalmış ve nihayet binlerce mezahip tevlidine meydan açmıştır. Tekamül-i fikri tarihinin Hint ve Çine ait sahifeleri tetkik edilirse, bu hakikati müeyyid vesikalar görülebilir. Fikr-i dini, İran-ı kadimde daima yüksek ve en hakim bir mevki iştigal eylemiştir. Eski İran'luların efkar-ı dinileri -ki en yükseği Zerdüşť tarafından vazedilen meslektir- hayat-ı siyasilerinin ufulünden sonra bile unutulmamış, her fırsatta tesirat ve asar-ı zendegisini gösterebilmiştir.

Zerdüşť dini, Asya'nın büyük bir kısmını istila ettikten sonra İskenderiye mektebi vasıtasıyla Mısır ve Yunanistan'a, Babil esaretiyle Yahudiliğe ve Hristiyanlığa, Karâmıta taifesiyle fırak-ı

dâleden Hâitiye¹ ve Hedbiyeler² vasıtasıyla da İslamiyet'e kadar sokulabilmiştir.

İslamiyet'in zuhuru tarihine kadar İran'ın din-i kadimi mevk-i ikbalini muhafaza edebilmiştir. Fakat Kadisiye müzafferiyeti İranilerin erîke-i saltanatını altüst ettiği gibi Zerdüşt dinini de taht-ı ikbalinden ıskat eylemişti. Mamafih, İslamiyet'in urduğu darbenin şiddet ve katiyetine rağmen Mecusilik büsbütün söndürülememiştir. Hint içlerine kadar sokulan dalları oralarda elan pâyidar derin izler bırakmış olduğu gibi, İran içlerinde, Bahr-ı Hazar sahillerinde de Zerdüşt'ün itaatkâr tabileri bu güne kadar akide-i evveliyelerini muhafaza edebilmişlerdir. İran'ın din-i kadimine dair Avrupalılar ancak on yedinci asrın nihayetlerine doğru bir malumat alabilmişlerdir. Kati ve vasi' olan bu malumat müsteşrik-i şehir Thomas Hyde tarafından i'ta olunmuştur.

O vakte kadar bu mezhep hakkında Avrupa'da Heredot'un (ms. 484-425) ilk kitabındaki birkaç satırlık yazı ile, Xsenohpon'un (mö. 430-354) Ziyropedi (*gyropédie*) ve Plutarch'ın (ms.46-120) Oziris ve İzis hakkındaki eserden, kadim Pliny'nin (ms. 23-79) yazılarından, Eflatun'un rivayetlerinden başka bir menba-ı malumat yoktu.

¹ Literatürde, Hayyat yada Hâit olarak da gönderme yapılan Abmet b. Habıt'a izafe edilen grup. Ahmed b. Habıt, Fazlû'l-Hadesi ile birlikte Nazzam'ın önde gelen öğrencilerindendir. Sonra İslam'ı öğretilere zıt kanaatler ileri sürerek hocasından ayrılmış ve Mutezile mensuplarının tepkisine maruz kalmıştır. Evrenin iki yaratıcısı olduğunu bunlardan birinin kadim yani Allah Teala; diğerinin ise hadis yani İsa Mesih olduğunu; insanları hesaba çekecek olanın o olduğunu ileri sürmüş ve bunu destekleyecek ayetleri Kur'andan iktibas etmiştir (Fecr 89/22; Enam 6/158; Bakara 2/210). Tenasüh inancı, düşüncesinde önemli bir yer tutmaktadır. Habıt için bkz. Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Kahire 1317-1321, I, 76. İbn Hazm'ın Fasl'lıyla birlikte, hamışte basılmıştır; Mustafa Öz, "Abmet b. Habıt", *DİA*, II, 70-71 (f.a.).

² Kaynaklarda Hadesiyye olarak geçen Hedbiyye yukarıda zikredildiği gibi Ahmed b. Habıt'ın arkadaşı olan ve onunla aynı görüşleri Fazlû'l-Hadesiye nispet edilenlerdir. Hadesi'nin kanaatları ve onun hakkındaki daha fazla bilgi için bkz. yukarıda dipnotta zikredilen kaynaklar (f.a.)

Thomas Hyde bütün bu menâb-i malumatı yokladıktan sonra kanaatbahş bir netice istihsal edememişti. Thomas İran-ı kadim dine dair en sağlam ve en esaslı malumatı müellifin-i İslamiyye'nin eserlerinde bulabileceğini tahmin etmiş, tetebbuatında ilerledikçe zannında yanılmamış olduğunu anlamıştır. Thomas Hyde, kütüb-i İslamiyye'den iktifat ettiği vesaik ve malumatı *Verturum Persarum Et Mağarum Religionis Historia* unvanlı kitabında cem eylemiştir. Mafih, bütün bu malumat hep nazari idi. Mecusilerin asıl kitapları henüz Avrupa müdekkiklerinin pîşkâh-ı tetebbuuna açılmamıştı. Avrupa bu mühim hizmet Fransa müsteşriklerinden Anquetil Duperron'a medyundur.

Anquetil Duperron, 1755 senesinde Hindistan'da vaki' olan Gucurat şibh-i ceziresine kadar giderek orada kadim İranilerin mütekidât-ı diniyesini taşıyan (gabor)larla görüşmüş, ve Pehlevi lisanlarını öğrendikten sonra Zerdüşt dinini pek yakından tetkik etmiş, 1763 tarihinde Fransa'ya avdet ederken beraberinde Pehlevi lisanı üzere yazılmış altı adet kitap götürmüştü.

Bu kitaplar *Yzeschné, Vispered, Vendidat, Yesch-sadé, Sirozi, Bondehéscht* isimlerini haiz olup *Zend-Avesta*'nın aksamından ibaretir.

Yzeschné sâniha ve dualardan mürekkep olup 1833 senesinde Yansa (Yaçna) namı altında Eugène Burnol tarafından Paris'te tab' ve neşrolunmuştur. Vispered risalesinde ise, mahlukatın başlıcaları tadat edilmiştir.

Üçüncü kitap yani, Vendidad risalesi de ateşperest *Mazdaizm* mezhebinin akaid-i esasiyesini camidir. Yzeschné, Vispered ve Vindad risalelerinin üçü birden Vendidad-Sade namıyla yad olunurlar.

Dördüncüsü Yeşt-sadé kitabı muhtelif asırlara ait parçalardan mürekkep bir risaledir. Beşinci kitap olan Sirozi risalesi Zerdüşterin

takvimi mesabesinde olup her gün okunulması icap eden duaları muhtevidir.

Son altıncı Bondehéscht kitabı, akaid-i Zerdüştiyeyi cami ve otuz baba münkasım olup dini bir ansiklopedi addolunur.

Bu altı kitabın heyet-i mecmuası Zend-Avesta yani Kelamu'l-hayat namı altında yad olunur.

Fakat bu kitapların büyük Avesta'nın bazı parçalarından ibaret olduğu şüphesizdir. Çünkü, asıl Zend-Avesta kitabının bin iki yüz parça deri üzerine yazılmış yirmi bir adet risaleden mürekkep olduğu muhakkakat-ı tarihiyedir.

Büyük Zend-Avesta, İskender istilasına kadar İnan'ın pay-ı tahtı kadimi olan Persepolis şehrinde kemal-ı itina ile muhafaza edilmekte idi. Fakat İskender-i kebir İnan'ı istila ederek her şeyi altüst ettiği zaman, Zend-Avesta'nın yalnız ilm-i nücüm ve tıbbaya ait olan kısımları Yunanca'ya tercüme ettirilmiş ve diğer parçalarının ihrakını emir eylemişti. Bu gün bize kadar intikal eden altı parça kitap, bu tahripten kurtulabilen risalelerden mürekkeptir. Zend-Avesta'da halik-ı kainata Ahura Mazda, namı verilmiş olduğundan Avrupalılar bu kelimedenden alarak Zerdüştinine Mazdeizm unvanını vermişlerdir.

Müştarik-i şehir Eugène Burnol, hindîlerin Vedalarıyla İnanlıların Zend-Avesta'larını tetkik ettikten sonra her iki kitapta kullanılan Luheyne'nin kadim Sanskrit lisanının müştakâtından olduğunu keşf eylemiştir. Müştarik tetkikâtını ilerlettikçe, Zerdüştinin Hindistan'daki Brahma mezhebinin istihale etmiş bir şeklinden ibaret bulunduğunu iddiaya kadar varmıştır.

Eugène Burnol diyor ki: (Hindîler, tabiata perestiş ediyorlardı. İnanlılar ise tabiatın fevkine i'tilâ eylemişlerdir. Fakat bu iki kavmin mezhebi de esas ve menşe itibariyle müttehittir.)

Büyük Zend-Avesta'dan zamanımıza kadar intikal edebilen parçalarda İnan din-i kadimine dair az çok bir şule-i tenvir bulabil-

mek mümkündür. Fakat en sağlam ve en ziyade tafsilatlı malumatı *Desâtir* unvanlı bir kitapla yine bu lisanda muharrer *Debistânu'l-mezâhib* namındaki kıymetdar eserde münderectir.

Debistânu'l-mezâhib, İran'da fikr-i dininin tarih-i zuhur ve inkişafını, Zerdüşt mezhebinin tahavvulat ve şuebâtını, Zürdüştten evvel İran'da hükümran olan akideleri, bilahare Zerdüşt dininde vuku bulan tebeddülâtı, vukufkâr bir zekanın rehberliğiyle, pek güzel tasvir eylemiştir³.

³ İstanbul kütüphanelerinde destrest olmadığım bu kıymetdâr kitabı Rusya mebusu Faldı Tahir beyefendinin kütüphanesinde bulabilmiş imdim. Tetebbüâtımda bana rehberlik eden bu muazzam eserden, müşârun ileyhın lütufkarlığı sayesinde, pek çok istifade etmiş olduğum cihetle, burada kendilerine karşı medyûn bulunduğum vecibe-i şükrânın tekrarını bir vazife-i vicdaniye addederim. [Mehmed Şemsettin'in burada *Debistân*'ın yazarı olarak Muhsin-i Fani-i Keşmirî'yi vermektedir. Onun Keşmirî'yi müellif olarak vermesi, kitabın Sir William Jones tarafından 1789 yılında yapılan baskıda, esiren başında bulunan bir rubaiden hareketle yazar olarak Keşmirî'nin zikredilmesine dayanmaktadır. Söz konusu kişi, uzun bir süre kitabın yazarı olarak kabul edilmiş ancak, 1818'de Captain Vans Kennedy ve 1843'de de David Shea ve Antony Troyer ve 1886'da Frederick Spiegel eserin Keşmirî'ye ait olmadığını ortaya koymuşlardır. William Erksine 1818'de Muhsin-i Fani'nin biyografisini neşretmiş ve eserin ona değil de, metnin başında zikredilen Molla Mûbed yad Mûbed Şah'a ait olduğunu ileri sürmüştü; *Desâtir*'in İngilizcesini ve metnini yayınlayan Molla Fîrûz b. Kavûs da, müellif olarak Mûbed'i mahlas olarak kullanan şair Mîr Zülfikar Ali'ye ait olduğunu söyleyerek Erksine'yi desteklemiştir. Ancak British Museum'un Farsça eserler kataloğunu hazırlayan Charles Rieu, mezkur eserin yazarına dair metninde hiçbir işaretin bulunmadığından dolayı müellifini tespit etmenin mümkün olmadığını iddia etmiş ve bu kişinin Parsi inançlarına karşı saygılı ve Müslümanların inançlarına ve mukaddes beldelerine karşı alaycı tavrından dolayı da Parsilerin Sipâsî yada Abâdi inancını kabul eden biri olduğunu söylemiştir. Eserin 1943 (1362) yılında Tahran'da neşreden Rahim Rızazâde'ye ise, müellif olarak Keyhüsrev İsfendiyar'ı göstermekte ve onun Müslüman olmadığı hususunda Rieu'ya katılmaktadır. *Debistânu'l-mezâhib*'in içeriği ve burada zikredilen mütaalaların

Debistânü'l-mezâhib Mirza Muhsin Keşmirî namında bir zat tarafından telif edilmiş, müellif, Hindistan ve İran taraflarında müddet-i medîde seyahet-ı tettebbü'kâranede bulunarak, buralarda sakin olan akvamın akaid-i diniyelerine dair tetkikat-ı amikada bulunmuş, uğradığı memleketlerdeki halkın ananatını tetkik etmiş, onlarla uzun uzadıya münakâşât ve munâzarât-ı ilmiyede bulunmuş, duyduğu görüp işittiği şeylerle elde ettiği kitapların münderecâtını mukayese etmiş ve ancak böyle bir tab-ı fersaden sonra o meşhur kitabını telifine başlamıştır.

Muhsin Keşmirî *Debistânü'l-mezâhib'e* şu manzume-i manidar ile ibtidâr eylemiştir:

*Ey nam-ı tu ser defter-i etfal-ı debistân
Yad-ı tu be-bâliğ-i hazan-i şem-i şebistan
Bi-nam-ı tu nageşte zeban gam-ı acem ra
Her çend bedanend kelam-ı Arabistan
Ba pad-i tu derbeden-i arif-i salik
Şahın şehi aram serir-i taberistan
Her rahk-i reften beser-i kuy-i tu peyvest
Metlub-i vucudi tu vu hesti talebistan
Der pafte der yaft ki der yaft cüz in-nist
Mobed hak edib-i tu vu git-i edebistan⁴*

daha geniş hali için bkz. Mehmet Aydın, "Debistânü'l-Mezâhib", *DİA*, IX, 65-66 (f.a)].

- ⁴ Adın okul çocuklarının defterinin başında yer alır
Hatıran gece mumumun hüznüne ulaşır.
Adın olmadan, dil acemin adımlarına yetişemez.
Arabistan dilini bilseler de...
Ayağınla salik arifin bedenindeler.
Ey Taberistan'ın mutluluk tahtına oturmuş şahlar şahı!
Daima senin köyüne doğru gitmektedir yol,
Senin varlığındır ve talep yurdunun varlığıdır istenen.
Bulan bulmuş, ama bulunan bulandan başkası değil.
Hak Mobed, edibisin edeb dünyasının.

Debistân 1843 senesinde mösyö David ve mösyö Antony tarafından Fransızca'ya tercüme ve Paris'de tab'ı edilmiştir. İngilizce'ye ise daha evvel naklolunmuştur. Edyân-ı şarkiye hakkında tetettuâtta bulunan garp hükemâsı, bu kitabı mevsuk bir mehaz olarak kabul eylemişlerdir.

Debistânü'l-mezahib' de Muhsin Keşmirî, Hindistan'daki Mecusilerle Hindîlerin Yahudi ve Hıristiyanların ve nihayet İslamların ve hükemânın mu'tekidât-ı diniyyeleri bi- taraf ve nafiz bir fikirle tetkik eylemiştir.

Müellif, eserinde bir usul-ı muayyen takip ederek İran ve Hint ahalisinin akad-i diniyelerine ait en küçük noktaları bile tetkikâtından hariç bırakmamıştır. Eser, talim namı altında bir vech-i âti on ikiye ayrılmıştır:

- (1) İranilerin akaidi,
- (2) Hindilerin,
- (3) Tibetlilerin,
- (4) Yahudilerin,
- (5) Hıristiyanların,
- (6) Müslümanların,
- (7) Sadukilerin,
- (8) Vahidiyelerin,
- (9) Rüşeniyelerin akaidi,
- (10) Akad-i ilahiyeye dair talim,
- (11) Hükemânın mesalikine dair talim,
- (12) Sufiyenin akaidine dair talim.

Muhsin-i Keşmirî (talim-i nehust *Debistân* der ma'rifet-i akâid-i Parsiyân) unvanlı babında İraniler namıyla yâd olunan Parsiler ve Sipâsiyelerin İyzediyân, Yezdiyân, Âbâdiyân, Sipâsiyân, Hûşiyân,

Mobed Keyhüsrev İsfendiyar, *Debistânü'l-Mezahib*, Tehran, 1622, Mücellü'dü'l-evvel, s. 2. [Bu Farsça metnin okuyan ve tercüme eden Vahdettin İnce'ye teşekkür ederim (f.a)].

Enûşgân, Âzerhûşiyân ve Âzeriyân şubelerine ayrılmış olduklarını beyandan sonra bunların akâid-i asliyelerinden bahse girişmiştir.

Sipâsiyeler Allah'ın künh ve mahiyetini bilmek mümkün olmadığına, sıfat-ı ilahiyenin zatının ayrı bulunduğuna, cüziyyata alâ vechi'l-küllî alim olduğuna, cihanda vukua gelen her şeyin kendi iradesiyle husul bulduğuna itikat ederlermiş.

Müellif, Sipâsiyelerin ibadât ve itikadatından bahsederken bunların *Âbâd* unvanlı kitaplarının ahkâmına Mobedlerine⁵ dair malumât vermeyi unutmamıştır.

Parsîlerin akaidinden bahis olan ilk kitap on beş baba ayrılmıştır. Ve her babta sırasıyla Cemşâsipyan, Simrâdiyân, Hudâiyân, Râdiyân, Şiderngyân, Peykeryân, Milaniyân, el-Ariyân, Şeydabiyân, Aheşiyân, Zerdüştiyân, Mazdekiyân mezheplerine dâir malumat-ı lazime verilmiştir⁶.

Debistân'ın yine bu kısmında *Zend-Avesta* ile *Desâtîr*'in mühim parçaları derc edilmiştir. Muhsin-i Keşmirî *Zend-Avesta*'dan bahsederken diyor ki: "*Zend*'de kaffe-i ulumdan bahsedilmiştir. Fakat bunların bazıları remz ve işaret tarikiyle zikr olunmuştur. Kirman Desturları⁷ nezdinde kadim *Zend*'den el-yevm on dört nesek" mevcuttur. *Zend*'in yedi Neseki⁸ İran'da zuhur eden muharebât esnasında zayi olmuşlar ve bilahare vuku bulan tahrik neticesinde elde edilememişlerdir. Kirman Destûrları (Mecûsî alimleri) nezdinde bulunan nesekler bir vech-i atidir:

⁵ Zerdüşti din adamı. (f.a.)

⁶ Burada sayılan mezhep isimlerden bir kısmı; muhtemelen yanlış dizilmiştir. Söz konusu isimlerden sonraki paragrafta, farklı şekillerde dizilmiş olması da; bunu doğrulamaktadır. Kitabın kendisinde de ikinci kez yazıldığı gibi geçmektedir. Bu yüzden yanlış yazılan ifadeler kitaba ve sonraki yazılışlara uygun olarak değiştirilmiştir. (f.a)

⁷ Zerdüşti dininde üst düzey din adamını ifade etmek için kullanılan bir isim. (f.a)

⁸ "Kitap" ve "cilt" anlamına gelen kelime, yirmi bir bölüme ayrılan Avesta'nın bu bölümlerinden her birini ifade eder (f.a).

1.İta; 2.Ahu; 3.Viryu; 4.Tarnuş; 5.Bukistal; 6.İşad; 7.Hecca; 8.⁹; 9. Niguhviş; 10.Vezda; 11.Menkuveh; 12.Sitisna; 13.Nikhiş; 14.Estarim

(Fânî) mahlasıyla iştihar eden Muhsin Keşmirî'nin telifi *Desâtîre* nisbetle daha ziyade şayan-ı vusuk ve itimat bir menba sayılabilir. Keşmirî Muhsin Fânî miladin 1610unucu senesinde yani, Şah-ı Cihan zamanında Hindistan'ın Keşmir beldesinde tevellüt etmiş ve medîd bir hayat-ı sa'y ve tettebbu mahsulü olarak *Debistânü'l-mezâhib*'i telife muvaffak olmuştu. Kadı İbrahim namında bir zat 1292 sene-i hicriyesinde Muhsin-i Fânî'nin bir kitabını Hindistan'da tabir ve neşretmiştir.

Desâtîre gelince, bu mecmuanın verdiği malumat hürafât-ı esâtiriyye ile male mâldir. Bunların arasından hakikati bulup çıkarmak içün pek çok yorulmak icap eder. *Desâtîr*, peygamber olarak tadat ettiği zevatı aynı zamanda birer hükümdar gibi tasvir ediyor. Her halde *Desâtîr*'in verdiği malumat toptan alırsa intikada hiç tahammül göstermez.

Avrupa müsteşrikleri *Desâtîr* hakkında pek derin tettebbuatta bulunmuşlardır. Mösyö Sacy, *Journal des Savants* ile neşir etmiş olduğu bir makalede *Desâtîr*'in son iki kitabının hicret-i Muhammediyyeden altı veya yedi asır sonra Hindistan'da veya Hinde mücavir bir mahalde yazılmış olduğunu ve diğer kitapların da hicret-i nebeviyenin ikinci veya üçüncü asırlarına ait bulunduğunu iddia eylemiştir. Fakat Sacy'nin şu iki mütalasına itimat edilse bile yine *Desâtîr*'in kıymet ve ehemmiyeti büsbütün inkar edilemez.

Desâtîr, hürafeamiz intizamsızlığına, esâtiri hikayelerine rağmen yine kadim İran'a ait hareket-i fikriye ve diniyeye dair yegane bir abide-i müracaattır. Bu kitap, her halde tarih-i felsefe nokta-ı nazarından şayan-ı tettebbu bir eserdir. Münekkit bir dimağ, sonradan ilave edilen kısımları ayıracak olursa, İran-ı kadim ananâtıyla

⁹ Bu kısım metinde okunmamaktadır. (f.a.)

mesalik-i felsefiyesine dair *Desâtîr*'de pek çok hakikatlere muttali olabilir.

Desâtîr on beş kitaptan mürekkep bir mecmuadır. Güya bu kitaplar İran'da zuhur etmiş olan peygamberlere gönderilmiş imiş. *Desâtîr*, Vahşu namıyla yad ettiği bu peygamberler hakkında bir çok hürafât-ı esatiriyye naklediyor.

Desâtîr'den anlaşıldığına göre, bu peygamberlerden birincisi Meh Âbâd, sonuncusu da ikinci Sâsân isminde olup meşhur Zerdüş de bunların on üçüncüsüdür. Meh Âbâd'ın *Bözürg Âbâd* namında bir kitabı vardır. Meh Âbâd bu kitapta Mânistân namını verdiği âlem-i misalden uzun uzadıya bahseder. Vahşur bu zatın neşretmiş olduğu dini takviye etmeğe memur imişler. Anane, Meh Âbâd hanedanının hükümran olduğu devri İran'ın en mesut ve en ziyade ihtişam âlûd bir asrı olarak tasvir ediyor.

Fakat, bilâhare Meh Âbâd'ın talim ettiği ahkam unutulmuş, bir çok fenalıklar zuhur etmiş, halk ezilmeğe başlamış ve bunun üzerine ikinci Vahşûr olan Ciy Efram b. Âbâd gelmiş. Cey Azeri luğatında pâk ve nazîf manasınadır. Ciy Efram'ın halefi yani üçüncü Vahşur, Şây-ı Kilyon Cey Âlâd namındadır. Şây-ı Kilyon, yeni bir hanedanın müessisidir. Şay ve Şâi hüdaperes demek olup bu hanedan Şâiyân yani "Allah'a Tapanlar" namıyla iştihar eylemiştir. Şâiyân handanı İran'da bin sene kadar hükümran olmuştur. Sonuncuları Şây-ı mechul zamanında bir takım karışıklıklar zuhur etmiş ve halk tarik-ı müstakimden ayrılmış olduğundan dördüncü Vahşur olan Yâsân zuhur etmiştir. Yâsân, Şây-ı mechulün oğlu ve halefidir.

Yâsân, âkil, muttaki ve aynı zamanda cesur ve adil bir zat olduğundan derhal asayiş ve intizamı iade etmiş ve adl ve şefkatiyle herkesin meveddetini celp eylemiştir. Bu gibi evsafı haiz olması kendisine ferman ferma manasına olan Yâsan isminin verilmesine sebep olmuştur. Anane-i İran'niyeden anlaşıldığına nazaran Yâsân'ın tesis ettiği hanedanın doksan dokuz Sâlâm yani dokuz

milyon dokuz yüz sene kadar hükümlan olmuştur. Sonuncuları Yâsân Âcâm namındadır.

Yâsân-ı Âcâm vefat ettiği zaman kendisine halef olması icap eden mahdumu Gülşah vera' ve takva ile muttasıf, zühd ve ibadetiyle meşgul bir zat olduğundan hükümdarlığa meyl göstermeyecek, kûşe-i inzivasından ayrılmamışlar imiş. Fakat İran'dan zuhur eden ihtilal, kanlı facialara yol açmış, ortalık herc ü merc olarak asayiş ve intizam bozulmuş olduğundan Gülşah kûşe-i inzivayı terke mecbur kalmıştır.

Gülşah, ortaya atılarak evlatlarını başına topladıktan sonra adl ve asayişin iadesine çalışmış ve muvaffak olmuştur. Bu sebepten kendisine ebu'l-beşer manasına olarak (Gayomors/Gayamorth) namı verilmiştir. *Desâtîr*, Gayomos'a semadan kitap nazil olduğunu kaydediyor.

Anane-i İraniye Siyamek, Huşeng, Tahmveres, Cemşit, Feridun, Minucehr, Keyhüsrev ve Zerdüş'tün Gayomors'un ahfadından olduklarını gösteriyor. Bunların kâffesi Mah Âbâd dinin kabul ederek vazetmiş olduğu âyine sadık kalmışlar ve yalnız Zerdüş, muhalefet ibrazıyla yeni bir din ihtira' eylemiştir.

İran müverrihleri Gülşah'a yani Gayomors'a mensup olan hükümdarları Pişdâdiyân, Kiyâniyân ve Sâsâniyan namlarıyla dört tabakaya ayırmışlardır.

*Desâtîr*de yekdiğerine muhalif ve telifleri gayr-i mümkün bir çok hurafeler münderectir. Rivayete nazaran *Desâtîr*in haber verdiği on beş peygamberin sonuncusu olan ikinci Sâsân, İstanbul imparatoru Heraklyus'un muasırı bulunan İran hükümdarı Hüsrev ve Perviz zamanında gelmiş ve Sâsâniyân devletinin tarih-ı inkırazından yani İran'ın Sa'd b. Vakkas tarafından istilasından dokuz sene evvel vefat etmiştir.

Zend, Pehlevi ve Farisi lisanlarından büsbütün başka bir lehçe ile yazılmış olan *Desâtîr*, ikinci Sâsân tarafından kelime bi-kelime Farsça'ya tercüme edilmiş imiş.

Sâsân'ın tercüme etmiş olduğu *Desâtîr*, İngilizce'siyle birlikte (Molla Feyruzeyn Kârûs) tarafından miladın 1818'inci senesinde Kalküta'da tabı' ve neşredilmiştir ki eldeki kitaplar da bundan ibarettir. İnan'da ateşperesti mezhebinin ilk evvel Zerdüşt tarafından tesis edilmiş olduğu hakkındaki zan hatadan salim değildir. Çünkü İnan'da ateşperestlik Prolatrie mezhebinin mevcud-i hakikiyesi Pişdâdiyân hükümdarlarından (Hûşenk) veya (Minûcehr) namındaki zatlardan biri olduğu muhakkaktır. Ateşin mahiyeti akvam-ı maziye nazarında bir sır gibi telakki olunuyordu. Kainata ifaza-i hayat eden şemsin ziya ve hararetiyle ateş arasında pek yakın bir münasebet olduğu görülüyor. Yıldırım, Şimşek gibi ateşin bir manzara ile zuhur eden hadisat-ı cevviye ise cahil insanlarda havf ve haşyetiyle memzüc bir his uyandırıyor. Ateşin hayat-ı beşere olan faide ve lüzumu ise havf ve hayret-i hasene bir de minnet ve meveddet hissi ilave ediyordu. Akvam-ı kadime arasında ateşe karşı perverde edilen bu hislerdir ki bilahare ateşperestliğe yol bulmuştur. Bi-pâyan ovalar, berrak ve mükevkep geceler Keldanileri nücumperestliğe sevk etmiş olduğu gibi İnan muhiti de, İnanlıları ateşe tapmağa teşvik eylemiştir.

İnan'da Asetilen, etilen ve metan gibi kabil-i iştiâl müvellidü'l-mâ Karbonilerin mebzul olduğundan ötede beride zuhur eden gaz-ı müştealler akvam-ı cahile-i İraniyenin ateşe karşı perverde ettikleri hiss-i hürmet ve taabbudu bir kat daha arttırmıştır. Ateşperestlik, beşeriyetin en kadim akidesindendir. Mamafih şemsperestlik, ateşperestiden daha evvel zuhur etmiş olduğu da muhakkakât-ı tarihiyedir.

Hind'in akvam-ı kadimesini teşkil eden Ariler (Âğnileri), Hûşeng zamanında ateşperesti şeklinde İnan'a intikal ederek Pişdâdiyân sülalesinin hükümlerinde olduğu müddetçe resmi ve

umumi bir din halinde payidâr olmuştur. Fakat Pişdadiyân sülalesi münkariz olarak mevkilerini Kiyâniyân Hanedanı işgal edince, ateşpereslik akidesi de revaç ve itibarını gaib etmiş ve yerine Keldaniler'in Sâbiye mezhebi yani, güneş ve kevâkibe ibadet etmek adeti kaim olmuştur.

Sâbiye mezhebi, İran'a Kiyaniyan Hanedanlığının müessisi olan Keyhüsrev tarafından ithal edilmiş ve Keyhüsrev'in vefatına kadar mevki-i hakimiyette kalmıştır.

Sâbiye mezhebinin revacı, kadim ateşperestiyi büsbütün unutturamamıştır.

Kistâsıb zamanında zuhur eden Zerdüşt, bu kadim akidenin üzerini kaplayan rumâd-ı nisyanı kaldırmış ve ateşperesti dini yeni baştan uluvriz iştiâl olmuştur.

Zerdüşt "Adar" namını verdiği ateşi ikinci sınıf ilahlar meyanında tadât eylemiştir. İskender-i kebirin İran'a hücumu Dara saltanatını ne bi-eman bir sadme ile sarsmış ise ateşperestliğe de o kadar müthiş bir darbe indirmiştir. İran şevketiyle birlikte sukut eden ateşperestlik Sâsâniyân sülalesinin zuhuruna kadar hâk-i setr-i nisyan altında gizli kalmıştır.

Sâsânilerin müessisi olan Erdeşir Babek İran saltanatını iade ettiği gibi ateşperestlik akidesini de ihya ve ta'mim eylemiştir. Üçüncü defa ihya edilen bu akide İslamiyet'in tarih-i zuhuruna kadar mevki-i hakimiyetini muhafaza etmiştir.

İran'da zuhur eden vakayi-i tarihiye ve harekât-ı fikriyeyi tamamen zapt ve kaydetmiş mevsuk bir menba bulmak gayet müşkül görünüyor.

Desâtîr ve *Şehname* gibi kitaplar vukuatı esâtiri hurafelerle karıştırmış olduklarından tarihi kıymetlerini gaib etmişlerdir. Evvelce de söylenildiği veçhile *Desâtîr*, tenkidata o kadar mütehammil değildir. Pek yüksek ve lâ-yemût bir kıymet-i edebiyeyi haiz olan

Şehnâme ise, tarih olmak itibariyle, senet ittihaz edilecek derecede vesika addedilemez.

Avrupa müsteşriklerinin medid ve mutab tettebbüâtı bile İnan'ın mazisini kaplayan sihab-ı zülmaniyeyi tamamıyla dağıtamamıştır. Mamafih, bunların hayretbahş mesailerini takdir etmemek mümkün değildir. Bu mesayi neticesindedir ki, İnan-ı kadimdeki hareket-ı fikriyyenin tarz-ı inkişafına dair bugün az çok müsennem bir kroki çizmek taht-ı imkana girmiştir.

İnan-ı kadimde bir çok mezhepler zuhur etmiş, bir çok muhtelif akideler binlerce insanları asırlarca yekdiğeriyle çarpıştırmıştır. *Desâtîr*'in havi olduğu esâtir, bize İnan'da on beş kadar müessis-i din vahşûr¹⁰ gelmiş olduğunu haber veriyor!...

Kadim İnan'da zuhur eden mezahib-i muhtelifeden ileride sırasıyla bahsedeceğiz. Bu muhtelif mezhepler arasında en ziyade tammüm ve en çok iştihar eden Zerdüşî dini olduğundan ilk evvel Zerdüşî'ten bahsetmek ve bunun vazetmiş olduğu âyin-i dininin esaslarını göstermek daha çok faideli olacağını zannediyorum. Ancak bu sayede rehğüzâr tettebbuâtımız daha ziyade tenevvür edecektir. Çünkü diğer mezahip erbabının akideleri arasında Zerdüşî dininin az çok cürümelerini bulmamak kabil değildir.

Avrupa müsteşriklerinden Anquetil Duperron nam zatın *Zerdüşî'nin Hayatı ve Zend-Avesta (Vie de zoraster, zend-avesta)* unvanlı eserine itimat edilirse, Zerdüşîtlük kable'l-milat 575 senesinde İnan'da kâin Urmi kasabasında tevellüt ve 549 tarihinde neşr-i dine başlamış olduğunu kabul etmek icap eder.

Zerdüşî Avrupa lisanlarında Zoraastre (Altın Yıldız) veya Zéréthostrò (Parlak yıldız) namıyla yad edilmektedir.

Zerdüşî evvela mevledi olan Urmiye'de neşr-i dine başlayarak temin-i muvaffakiyet ettikten sonra Bahtiriyân'ın (Bactrian) pay-ı

¹⁰ Peygamber (f.a)

tahtı olan Belh şehrine azimet eylemiştir. Zerdüşt'ün Belh'teki muvaffakiyeti pek parlak olmamıştı.

İlk evvel Belh hükümdarı kendisini tasdik etmiş ve müteakiben saray erkanı ve daha sonra da umum ahali Zerdüşt'ün neşrettiği dini kabul eylemişlerdir. Zerdüşt'ün şöhreti İran taraflarından Hint iklimlerine kadar yayılmağa başlayınca neşrettiği din hakkında kendisiyle mübâhsât ve münakaşât-ı lazimedede bulunmak üzere Hint Brahmanlarından (Cengerenhace) namındaki birisi Belh'e kadar gelmiş, mübahase Zerdüşt'ün galebesiyle ve Brahman'ın bu dini kabul etmesiyle neticelenmişti.

Debistânü'l-mezâhib, o esnada Belh'de hükümran olan zatın meşhur İsfendiyar'ın pederi, Kistâsıb olduğunu beyan ediyor. Kistâsıb'ın Avrupa tarihinde Hystaspe namıyla yad edilen hükümdar olduğunda şüphe yoktur.

Zerdüşt, on sene kadar Belh'te kaldıktan sonra kable'l-milat 529 senesinde, neşr-i din etmek üzere, Babiller nezdine azimet eylemiştir. Zerdüşt'ün bu esnada Keldanistan taraflarında seyahat icra etmekte olan Yunan hakimi Pitagor (Pythagore) ile mülakat etmiş olduğuna ihtimal verilmektedir.

Saint Clément'in Pitagor'u, Zerdüşt'ün bir şakirdi olarak telakki etmesi bu ihtimali teyit edecek karâinedendir.

Zerdüşt üç sene imtidat eden bu seyahatten İran'a avdet ettiği zaman, Kistâsıb'ın yerine geçen İsfendiyar'ın (Darius) istila ettiği, Keldanistan, Medye ve Belh taraflarında kendi mezhebinin tamamıyla intişar etmiş olduğunu görmek saadetini hissetmişti. Zerdüşt, bu parlak muzafferiyeti gördükten sonra kable'l-milat 508 senesinde yetmiş yedi yaşında olduğu halde, vefat eylemiştir.

Fransız müsteşrik Anquitel'in Zerdüşt'ün hayatına dair vermiş olduğu malumat-ı sabika ile Yunan-ı kadim müelliflerinin şarkın bu meşhur siması hakkındaki rivayetleri arasında pek büyük bir fark müşahede olunuyor. Filhakika Hermedore Zoraaster'in (Zerdüşt)

Turuva muharebelerinden beş yüz sene evvel gelmiş olduğunu iddia ediyor. Plutarque, (*Oziris ve İzis*) unvanlı kitabında aynı tarihi kaydediyor.

Esasen Yunan-ı kadim müelliflerinden ekserisi İran Mâjlerinin (mages=gabur) Mısır rahiplerinden, hatta Hint Brahmanlarından daha eski olduklarını iddia edecek kadar ileri gitmişlerdir. Müverrihinden Justin (Yustin) ise, Zerdüş'tü Bactrian (Belh tarafları) hükümdarlarından addettiği gibi, sihirbazlık sanatının (art magie) icadını da ona isnat eylemektedir. Justin'e göre, aynı zamanda hem hükümdar hem müessis-i din olan Zerdüş, Ninus (uinus) tarafından mağlup edilmiş imiş! Fakat Justin'in bu iddiası mukarin-i hakikat değildir. Çünkü Majlar yani, sihirbaz kahinler kadim fetiş mezhebinin rüesa-yı diniyesi idiler. Bütün bu muhtelif rivayat arasından hakikati bulup çıkarmak cidden müşkül bir keyfiyettir. Çünkü, rivayetlerin menşe-i ihtilafı esatir-i İraniyedir.

Mamafih *Desâtîr* ile *Debistânü'l-mezâhib*'e müracaat ederek şu muhtelif rivayata telif edebilmek mümkün gibi gözüküyor. Filhakkâ, *Desâtîr*, İran'da on beş kadar peygamber gelmiş olduğunu ve bunların yeryüzünde ferman fermâ olan hükümdarların en eskileri bulduklarını beyan etmektedir. Şu halde Yunan müelliflerinin esatir-i İraniyeye bakarak Zerdüş'tü bu eski naşir-i din hükümdarlardan addetmiş olmaları ihtimalini kabul etmekte hiçbir beis yoktur.

Zerdüş'ün yaşadığı asırla tarz-ı hayatı hakkındaki rivayatin ihtilafı, müverrih-i ahireden bazılarının Zerdüş'tü eşhas-ı esatiriyeden addetmek gibi bir fikre sevk eylemiştir. Fakat biz bu fikrin hata âlûd olduğunu beyanda tereddüt etmeyeceğiz. Çünkü bizim kanaatimize göre İran'da Zerdüş namında bir zatın neşir-i din etmiş olduğu muhakkaktır. Bu âdemin bir hükümdar, yahut yalnız nâşir-i din bir feylesof olmasının bizce hiçbir ehemmiyeti yoktur. Şayan-ı ehemmiyet olan cihet Zerdüş'ün *Zend-Avesta* namındaki bir kitap bırakmış ve bir din tesis etmiş olması keyfiyettir. *Zend-Avesta* bir çok

kitaplardan mürekkep bir kanunname-i dinidir. Bu kitapta karma karışık bir halde bir kanun-ı dini, bir meslek-i itikadi ve felsefi mündereçtir. Fakat bu kısımlar arasında bir tertip, bir usul mevcut değildir. Zerdüşt, bunların hepsinden, fakat karma karışık bir surette bahs eylemiştir. Zend kanun ve metin, Avesta da ıslah ve şerh manasına imiş. Zerdüştiler Zendâveh Sitâyı “kanun ve ıslahı” veya “metin ve şerh” manasında tefsir ediyorlar. *Zend-Avesta* kainâtın (Hürmuz) ve (Ehrimen) namında iki alihe tarafından idare edildiğini beyan ettiğinden Zerdüşt dini iki asla raci bir din-i sünâiyet (Dualisme) olmak üzere tanılmıştır.

Fakat Zerdüşt dininde sünâiyetin bir dereceye kadar, Ahura Mazda (Hürmüz) denilen mabudu fenalıkların mesuliyetinden teberi etmek içün, kabul edilmiş olmadığı anlaşılıyor. Çünkü Mazdeizm (Zerdüşt dini), Hürmüz ile Ehrimen’den her ikisinin de Zervane-akêrêne’nin yani bi-nihâye zamanla bi-pâyân mesafenin yegane tâbii olduğunu beyan etmektedir. Şu halde Mazdeizm’in de esas itibariyle tevhit (monothéisme) olduğunu kabul edebiliriz. Esasen bu fikri teyit edecek daha başka vesikalara da gösterilebilir.

Filhakika Şehristanî merhumla Muhsin-i Keşmirî’nin beyanat-ı müttehidelere göre İran Mecusileri Ehrimen’in Hürmüz’den sonra mevcut olduğuna yani Ehrimen’in ezeli olmadığına itikat ediyorlarmış. Esatir-i İraniyyeye nazaran Ehrimen Hürmüz’den kendi kudretine olan şüphesinden tevellüt etmiş! Tabir-i diğerle zulmet zıyanın refiki olduğu gibi Ehrimen de hilkatle müterâfik imiş.

Esasen *Zend-Avesta*’nın tarz-ı ifadesinden de Hürmüz’ün Ehrimen’e galip olduğunu istintac etmek mümkündür. *Zend*’de münderec bir duadan aldığımız şu parça galibiyet keyfiyetini pek güzel ifade ediyor. *Zend*’de deniliyor ki (ben, e’zam, ahsen, ekmel, ekvâ, a’lem, eltaf olan hâlık Ahura Mazda, Hürmüz’den istimdat ve onu tebci ediyorum. Bizi yaratan, besleyen kendisi olduğu gibi mevcudâtın kaffesinin en büyüğü de odur.)

Zend'in satırlarından, sünâiyyetten ziyade tevhit manası anlaşılmaktadır. *Zend*, Ahiriman'ı fenalık mabudu, zulmün hakimi olarak tasvir ediyor. *Zend-Avesta*'ya göre Ehrimen'nün kudreti ve nüfuzu mahduttur. O, bir mabud-ı zi kudret olmaktan ziyade nazar-ı haliktan düşmüş bir melek gibidir.

Zend-Avesta, tabiatın ömrünü, her biri üç bin senelik olmak üzere, dört devre ayırıyor: Birinci devrede hakim-i mutlak Hürmüz'dür. F'îl-i hilkat kendisine racidir. İkinci devre Hürmüz ile Ehrimen bir mücadele-i daimada bulunuyorlar. Hürmüz nura, Ehrimen da zulmetlere hükümran oluyor. Birisi her şeyin hayr, diğeri de bilakis şer olmasını iltizam ediyor.

Üçüncü devrede Ehrimen galebe ediyor. Ve kainat Ehrimen'le muavinleri olan Diyoların elinde kalıyor ve dünya nihayete yaklaşıyor. Dördüncü devrede Hürmüz nihayet Ehrimen'ı deviriyor, envat günahlardan temizlenmiş oldukları halde diriliyor. Artık şer ve cehennem ebediyen gaip oluyor. Ehrimen günahlarından istiğfar ederek nur alihesinin (Hürmüz'ün) sadık ve muti bir bendesi oluyor.

Görülüyor ki, *Zend-Avesta* Ehrimen'in kudret ve faaliyetini hilkatten sonraya hasrederek onun kudret-ı hükümranîyesini tahdit ediyor. *Zend-Avesta*'ya göre hilkatten evvel Ehrimen mevcut değildi. Kıyametten sonra da yine halik-ı şer olarak bulunmayacak!

Zend-Avesta, sema ve arzla beraber, arz üzerinde bulunan her şeyin Hürmüz tarafından yaratıldığını söylüyor. *Debistânü'l-mezâhib*'in *Zend-Avesta*'dan naklettiği şu satırları okuyalım; burada Hürmüz Zerdüş'te hitaben diyor ki: (Bütün insanlara anlat ki cihanda lemadâr ve ziyapâş olan her şey, benim nurumun reng ve cilasıdır. Kainatda hiçbir şey nurun fevkinde değildir. Ben cenneti, melekleri ve iyi olan her şeyi bu nurdan halk ettim. Halbuki cehennemler, diyolar, zebaniler ve her türlü şerler zulmetlerin mahsulüdür.)

Bir milletin temayülât-ı ruhiyesi, en ince ve en derin noktalarına kadar o milletin ananât-ı diniyesinde tecelli eder. Ruhuna nüfuz edilmek istenilen bir kavmin tarihinden ziyade dinini tetkik etmek lazımdır.

Filhakika bir milletin tarihi her hususta tamamıyla kendisine ait değildir. Tarihte milletin ruhuyla uygun olmayan, hatta ona muğayir bulunan bir çok vakalar bulunabilir; fakat dini ananeler münhasıran milletlerin ruhundan doğmuşlardır. Dini ananelerdir, milli masallardır ki milletlerin seviye-i fikriyesini, temayülât-ı ruhiyesini ebediyen yaşatırlar. Nasıl ki tarihler uzak asırların kesif karanlıkları içinde gaip olan bir çok milletlerin ruhunu, bu gün dini ananeler yardımıyla pek güzel tahlil edebiliyoruz.

Tarihe müracaat edecek olursak İran'ın mazisine dair alacağımız malumat beş on hükümdarın esâmisiyle vukuat-ı harbiyelerine inhisar eder ve hemen hiçbir şey öğrenmiş olmayız: Fakat, İranilerin dini manzumeleri, masalları, kitapları bize bu kadim irfanın ruhunu pek güzel tanıtmaktadır. Edvar-ı maziyyede yaşayan Hintlilerin ruhunda ancak masalları, ananeleri, dini kitapları yardımıyla nüfuz edilmemiş midir?

Masallar, ananeler milletlerin ruhunu gösterir birer makes-i şundur. Geçmiş insanların düşüncelerini, tahayyüllerini, hülasa bütün ruhlarını bu makeslerde, istediğimiz gibi temaşa ve tetkik edebiliriz. Din, her asırda bâr-ı ıstırap altında inleyen insanlara teselliyet bahş bir penah-ı samimi vazifesi ifa eylemiştir.

Esaret altında inleyen kahhar pençeler arasında hırpalanan, mühlik hastalıklar, elim sefaletler içinde yuvarlanan beşeriyet, ezmine-i evveliyeden beri, ancak dinin harim-i şefikinde bir nefha-ı teselliyet ve ümit aramıştır. Böyle olduğu içündür ki milletlerin güzariş hayaletleri hakkında en samimi malumat-ı dini ananeler arasında bulabiliyoruz.

Yine bu sebebe mebnidir ki şarkın ruhunu anlamak için asırlarca bu iklimlerde hüküm sürmüş olan ananât-ı diniyeyi tetkik etmek mecburiyeti hasıl oluyor.

Zerdüştiler'in ananesi, Mişya ve Mişyane'nun sergüzeştlerine dair garip hikayelerle mal-e mâldır. Bu ananelere göre silsile-i beşeriyetin birinci halkasını teşkil eden Mişyâ ve Mişyâne bilâhere demirin keşfine muvaffak olmuşlar ve bu sayede ağaçları keserek kendilerine bir mesken yapmışlar ve nihayet muamelat-ı zevciyyede bulunmuşlar imiş! Fakat bunların sefaletine varis olan evlatları hırs ve hased saikasıyla birbirlerine karşı silahlanmışlar ve kendi felaketlerinin sebab-i hakikisi olan daeva (Ehrimen'e) tapınmağa başlamışlar! Bunun üzerine Poroschasid ile Dogdo'nun oğlu olan Zerdüş nev-i beşeri tarik-i hidayete davet etmeğe, insanlara din-i hakkı göstermeğe gelmiş imiş!

Zerdüş dini, bütün insanların Mişyâ ve Mişyâne'den hasıl olduklarını yani, aynı bir peder ve maderin evlatları bulduklarını talim ettiğinden, Hindistan'da olduğu gibi insanlar arasında birbirlerinden mümtaz sıfatlar bulunacağı esasını katiyen reddetmektedir.

Vandidâd-Sade'nin şu (ey Hum! Sana arz-ı münacat ediyorum. Senin nezdinde fakir ile büyüğün hiçbir farkı yoktur.) ibaresi bu hakikatin lisan-ı beyanından başka bir şey değildir.

Zerdüş mezhebinin alimlerine (Mobed) ve (Destur) namı verilir. Mobedlerin reisleri ise (Mobed-i Mobedan) ve (Destur-ı desturân) unvanını haizdir.

Zerdüş, hayat-ı ailede zevcin reisi ve hanenin hakim-i mutlağı olduğunu beyan ve zevcenin kendisine itaat-ı mutlakada bulunmasını tavsiye ediyor! Hayat-ı zevciyyet de Mişyâ ve Mişyâne'nin numune-i ittihaz edilmesi Zerdüş'ün evamiri cümlesindedir. Zerdüş hayatı bi-sükûn ve ârâmı güzeran eden bir devre-i mücadele gibi tasvir ediyor.

İnsan, hiyleker olduğu kadar da şerir olan düşmana karşı kendini müdafaa edebilmek için bütün kuva ve melekâtının tenmiye edilmesi lüzumunu Zerdüş'tün en mutena evamirindedir. Zerdüş'te göre bu ma'reke-i cidalde insanın en büyük hasmı kendi nefsiyle tabiattır.

Ehrimen tabiatı kuvay-ı âsiye ve hayvanât-ı muzırrasıyla, nefsi de, ihtirasât-ı süfliyesiyle insana musallat etmiş olduğundan bunlarla edilecek mücadelede esbab-ı galebiyyeyi temin edebilmek için ruhen ve bedenen kuvvetli olmağa çalışmak Zerdüş'te tabi olan her ferdin en birinci vazifesidir.

(Vandidâd-Sade)de deniliyor ki: (iyi yemeyince insan kuvvetsiz düşer, ve iyi işler icrasına kudretyâp olamaz. Zayıf ve cılız bir insan kuvay-ı faaliye, sağlam çevik çocuklara malik olamaz. Dünya, bulunduğu tarzda ancak gıda ile yaşamaktadır...).

Zerdüş'te uleması nuru (ilim) ve (zulmeti) de cehl ile tefsir ederek Hürmüz'le Ehrimen'in mücadelesini, ilm ile ceclin çarpışması tarzında tasvir ediyorlar. Zerdüş'tün kurmuş olduğu mücadele esaslı, ahlak için geniş bir saha-ı tatbik açmıştır: Nefis ve fikrin tathir ve tasfiyesi yolunda mütemadiyen mücâhedatta bulunmak Zerdüş'tün en samimi ihtiraâtındandır.

Zerdüş'te, İnsanın her nevi saadeti ancak kendi sa'y ve faaliyetinden beklemesi icap ettiğini sarih bir lisanla beyan ediyor; taharet ve nezafete riayet etmek hususu Mazdeizm'in en mühim ahkamdandır!

Zerdüş'te yalan söylemeği şiddetle men etmiştir. Zerdüş'tiler arasında en menfur ahlaksızlık yalancılıktır. *Zend-Avesta*, ancak sıdk ve hulus sayesinde Hürmüz'e yaklaşılabilceğini tasrih eylemiştir.

Zürdüş'tün telakkiyatına göre (Hürmüz) akıl ve zekasıyla bütün kainata nezaret etmekte imiş! Hürmüz Zerdüş'te ile doğrudan doğruya mükaleme ederek kanununu ona talim eylemiş imiş!...

Zerdüştiler, Hürmüz'ün kendi emir ve nehiyelerini Mitra vasıtasıyla ve ilham tarikiyle doğrudan doğruya insanlara da tebliğ ettiğine itikat ederler. Esatir-i kebire'nin Mitra'nun mahiyetini nur-ı semaviyeden ibaret olarak tasvir ettiğinden Zerdüştiler Mitra'nun cihanda her şeyi görüp tenvir ettiğine inanırlar. Mahlukatın tenasülüne nezaret etmek vazifesiyle de mükellef olan Mitra, her şahsın hareketini ve işlediği fiili gördüğü cihetle amal-i hasene erbabına mükafat ve efal-ı seyvie ashabına da mücazat takdir edermiş!...

Zerdüş ruhun ebediyetine ve haşr-ı cismaninin vuku bulacağına kail olduğu gibi haşrı bütün tabiata da tamim eylemektedir. Fakat Zerdüştiler'in akidesine göre, haşirden maksat, azabı ve ikabı teyit değil, bilakis ona bir nihayet vermek, ruhani ve cismani her nevi fenalığı ortadan kaldırmaktır!

Zerdüştiler'in itikadına göre, ruh bu alemde çıktuktan sonra Cinvad köprüsünün başta Mitra tarafından karşılanarak muhake-meye çekilir imiş. Eğer hasenatı seyyiatına galip ise bu dar ve keskin köprüden bila tehlike murur eder ve be-hişt-i alaya gidermiş. Aksi takdirde köprüden geçemeyerek alttaki gayya-yı müthişe düşer ve daevalara refik olur. *Zend-Avesta'* da deniliyor ki: "Yevm-i haşirde her ruh dünyada iken beraber yaşadığı cesedi bulacak ve hasenat ve seyyiatına göre o cesetle beraber cennete (gorotmau) veya duzha girerek mükafat veya mücazat görecektir. Bu müthiş devre-i imtihan neticesinde fenalar ayrılarak cehenneme atılacaklar ve orada cismen ve ruhen üç gün kadar müthiş azaplar görerek tasfiye edileceklerdir. Devre-i tasfiye hitam bulduktan sonra- fena bir vücut kalmayacağı cihetle- artık cehenneme de lüzum kalmayacak ve bütün insanlar musavat-ı mutlaka üzre ruhen ve cismen ezvak-ı ezeliyeyi tadacaklardır! Musavat-ı mutlakaya mazhar olanlar Mitra'nun hüsn-i şahadet ve sevkiyle, Hürmüz'ün atabe-i celaleti olan cennat-ı aliyata dahil Hürmüz'ün taht-ı ceberrutiyesi pişgahında azamet ve celaletinin temaşasıyla bahtiyar olacaklar ve la yemutiyyet kisvesini giyerek her nevi ihtiyaçtan azade buldukları halde bir zevk ve saadet bir hayat-ı cavidanı imrar edecekler-

dir!... Hürmüz bütün bu işleri ikmal ettikten sonra kemal-i şan ve azametle istirahat edecek. Ehirmen ise, kusurlarından istiğfar ve Hürmüz'e arz-ı itaat ederek mazhar-ı avf ve gufran olacaktır) Kadim İranlılar mevdi, fena ruhların galebesi addettiklerinden bir kimse öldüğü zaman etraftaki kötü ruhları tart ve def etmek içün mevtanın bulunduğu mahalde *Zend-Avesta*'dan bazı dualar okumağa itiyat edinmişlerdi.

Doğrudan doğruya Zerdüş't tarafından vuku bulmuş olan telakkiyat tetkik edilirse bu âdemin hakim bir zat olduğunu itiraf etmemek mümkün olamaz. Zerdüş'tün va'z ettiği dini, umur-ı dünyeviye ve uhreviyece temin-i intizam edecek bir esasa istinat ettirmeğe çalışmış olduğu görülüyor. Zerdüş'tün nasuti ve kati telkinatıyla Hind'in atalet bahş muhaddir Brahmanizm'i arasında derin bir uçurum vardır. Zerdüş't Brahma gibi müridelerine lahutiyatın musahhar ve nuşin cazibesi taht-ı tesirinde daimi bir hayat-ı hayret ve istiğrak tavsiye etmemiştir. O atalete suret-i mutlakada nefret etmiş, bütün talakatıyla; bir ma'reke-i cidalden ibaret olan şu cihanda, temin-i galebeye çalışmağı tavsiye eylemiştir.

Zerdüş't, Brahmanlar'ın zillet ve meskenetine müeddi olan tevekkül-i vecd amizlerine şiddetle hücum etmekten çekinememiştir. Zerdüş'tün bu katı emirlerinden mülhem olan Mobedler Hürmüz'le Ehrimen arasındaki cidal-ı ezeliyyeyi saadet ve bedbahtinin mücadelesi suretinde tasvir ederek bu mücadelenin nihayet saadetin galebesiyle tetevvüc edeceğine kail bulunuyorlar!...

Zerdüş't, ziya ve hararetin bulunmadığı yerde, hayat olamayaçağına kani di. Ziya ve harareti Hürmüz'e nispet etmesi de bu iki kuvvette bir hassa-ı hayatiye görmesinden neşet etmiştir. Zerdüş't'e göre ziya ve hararetin menbai şemstir. Şemsin sath-ı arz üzerindeki timsali de Ateşten ibarettir. Fakat, Zerdüş'tün timsal-i afitab olarak tasavvur ettiği ateş, bizim bildiğimiz ateş değildir. Timsal-i afitab

olan ateşin eşyanın gölgesini yere düşürmeyecek kadar saf olması lazımdır. Çünkü gölge, Ehrimen'e ait bir zulmettir.

Zerdüş'ün tahayyül ettiği timsal-i afitab, bir suret-i zihniyeden ibaret olduğu için hariçte vücudu olmayacağı cihetle bunu der hatır ettirmek üzere; hiç olmazsa, sevinmemek şartıyla adi ateş yakılması mecburi tutulmuş ve bu suretle Zerdüş dini, ateşperestlik kisvesini iktisa eylemiştir.

Kadim İraniler, Zerdüş'ten evvel de ateşe perestiş ediyorlardı. Fakat, ateş-i mukaddesin hıfzına mahsus mabetleri yoktu. Gabur (ateşperestler) dağlar üzerine çıkararak oralarda ateş yakar ve icray-ı ayin ederlerdi. Dağ tepelerinde, aynı zamanda yıldızlara perestiş ederlerdi.

Gaburlar ateşe Adar namı verirlerdi. Ateşperesti ayininin icrası için hususi mabet ilk defa Kistasıb zamanında Zerdüş tarafından inşa edilmiştir. Ateşgede namı verilen bu mabetlerde suret-i daimada ateş yakılırdı. Ateşgede muhafızlarının (Azerbanların) vazifeleri ateşin sönmemesine nezaretten ibarettir.

Kadim İraniler ateşgedelere Azbigan (dyrée) ismini verirlerdi. En büyük Azbiganlar Kirman vilayetinde ve Mazenderan taraflarında bulunuyordu. Mazenderan mülhakatından (Sarı) beldesindeki ateşgede pek ziyade meşhur idi.

(Buhteriye) kıtasında Âzer Âbâdkân, Âzer Berzin, Âzer ağabeyteyn, Âzer Huzdad, Âzer Behram, Âzer Zerdüş namında yedi adet ateşgede mevcuttu. Fars viyayetinde Esteharabad şehrindeki ateşgede en meşhur Âzerbiganlar meyanında tadat olunuyordu¹¹.

Asr-ı hazırda İnan'ın Kirman vilayetiyle Hindistan'ın Gucarat şibh-i ceziresinde birkaç tane ateş gede mevcuttur. Hindistan'ın (Daman) beldesinde Hint Mecusilerinin bir ateşgedeleri vardır ki,

¹¹ Esterâbad ateşgedesinin veladet-i nebeviye gecesi birdenbire sönmüş olduğunu müverrihin rivayet ediyorlar.

burada bin iki yüz küsur seneden beri hiç sönmeksizin ateş yakılmaktadır!...

Ateşgede dahilinde tarz-ı ibadet şöyledir: Ateşgedelerde büyücek bir taş üzerinde mevzu sarı bakırdan mamul bir kap vardır. Bu kabın içinde suret-i daimada mukaddes (Hum) ağacıyla diğer ağaçlar ve buhurat yakılır¹².

Zerdüştler taharete son derece riayetle memur olduklarından ateşgedeye girecek (Gabur) evvela kemal-i itina ile tatahhur eder. Ağzını bir tülbent ile örter. Ellerini bizlere sarar ve kemal-i huşu ile kible mesabesinde telakki edilen bakır kaptaki ateşe teveccüh ve tekarrüp eder ve atharuvanın yani, Mobed'in delaletiyle *Zend-Avesta'* da münderec münacattan bazılarını bir lahn-ı mahsus üzere inşad etmeğe başlar. Esnay-ı teğannide rüku ve sücut etmek üzere bir de raks yapar. Bu işler bittikten sonra nezirler arz olunarak dışarıya çıkarılır.

Azerbigan dahilindeki ateş kazara sönecek olursa iki odunu birbirine sürtmek suretiyle veyahut çakmak vasıtasıyla tekrar ikad ederler. Ateşin kibrit veya saire ile yakılmayarak tarz-ı ibtidaiyeye müracaat edilmesi Mecusiliğin ahkam-ı diniyesindedir. Kibrit gibi muhteriat-ı cedideden olan vesaitle mukaddes ateşi ikad etmek bidat-ı kabiheden madut olduğu cihetle şiddetle memnudur. Farmlar, kibleleri olan ateşi ağızlarıyla üflemek ve yelpaze kullanmaktan suret-i katiyede menedilmişlerdir. Ateşgede hüdmeleri nefesleriyle ateşin sönmemesine sebebiyet vermemek içün nikapsız ateş-i mukaddese tekarrüp edemezlerdi.

Farmların ibadeti şemsin tulu ve zevali ve gurubunda olmak üzere üç vakte münhasır idi. Birisi itidal-i rubi ve diğeri itidal-i

¹² Cevami-i şerifelerle tekayâd ve mevti bulunan mahallerde, ibadetle alakadar olan sair mahfillerde Ud ağacı, buharat gibi şeylerin yakılması adetinin İslamlara İranilerle Rumlardan intikal etmiş olduğunda şüphe yoktur.

harifi esnasında olmak üzere iki bayramları vardı. Birincisine Nevruz, ikincisine de Mihrican namını verirlerdi.

Zerdüş, malın öşür ve zekatının verilmesini ve hayvanat-ı müzirrenin itlafını tavsiye etmiş olduğundan Mecusiler, buna pek ziyade riayet ediyorlardı.

Kadim Farslarca erkek kardeş kız kardeşiyle, baba kendi kızıyla ve evlat anasıyla izdivaç edebilirdi. Fakat bu adet-i kabiha bilahare tadilata uğramıştır.

Mecusilerin ayin ve akidelerinden bir kısmının Zerdüş'ten daha evvel şarkta malum ve münteşir bulunan mezahipten alınmış olduğu itirazı kabul etmez bir hakikattir. Hatta bu akideler arasında edyan-ı semaviye ile pek sıkı rabitaları bulunanlar bile vardır.

Filhakika, Zerdüş *Zend-Avesta'* da Heômo veya Hô m namında bir zatın ve vahiy ve ilhamlarından pek çok bahs eylemektedir. Zerdüş'ün Hô m itlak ettiği zatın hazreti İbrahim olduğunu zannedebiliriz. Hô m'a isnat edilen sözlerde bu zannı teyit edecek vesaikadandır. Avrupa müsteşriklerinden Thomas Hyde'ın netice-i tetkikatı bu zannı takviye edecek surette neticelenmiştir.

Mobedlerin hilkatı altı devre tahsis etmeleri keyfiyeti de Cemşid'e isnat edilmektedir. Cemşid'in esatiri kahramanlar devrine ait bir hükümdar olduğu mütevatirdir. Şu halde, akide-i Gaburiye cüzurunu pek derinlerde aramamız iktiza eder.

Firdevsi, Cemşid'in milad-ı İsa'dan 3429 sene evvel yaşamış olduğunu tasrih ediyor. Bu tarihe bir katiyet vermek doğru olmasa da, Cemşid'in pek eski devirlere ait bir hükümdar olduğunu kabul etmek için hiçbir mania yoktur. Mazdeizm'in bariz seciyesi olan sünâiyyet akidesi bile Zerdüş'ün muhteriatından değildir. Çünkü iki prensibe (mebde) inanmak hususu Zerdüş'ten daha evvel Keldaniler arasında da taammum etmişti.

Mamafih, *Zend-Avesta'* da mevk-i münakaşaya konulan fikirlerin heyet-i mecmuasında kuvvetli bir asliyet bulunduğunu itiraf

etmemek mümkün değildir. Evet Zerdüş'tün mutekidat-ı evveliyeden bazı şeyler almış olduğu muhakkaktır. Fakat, neşr ve tesis ettiği mezhepte sırf şahsına ait olan esaslar da az değildir.

Zerdüş'tün şahsi esasları Sabii mezhebiyle Brahma akidesine hücumdan ibarettir. Zerdüş'tü zuhur ettiği zaman İran kıtası garptan Sabii ve şarktan Brahma mezheplerinin istilasına maruz bulunuyordu. Zerdüş'tü vatandaşlarını ecnebi ananelerden mümkün mertebe kurtararak onların ahval-ı ruhiyeleriyle mütenasip bir din vazetmek teşebbüsünde bulunmuştur. Zerdüş'tün bizzat vazettiği prensipler Sabii ve Brahma mezheplerinin esasatını çürütecek tarzdadır.

Zerdüş'tün tabiatan mukaddem ve onun fevkinde bir alem ruhu bulunduğunu iddia etmesi, nucumperestlige karşı bir hücum idi. Zerdüş'tü diyordu ki: "Yıldızların fevkinde bir zeka alemi vardır. Semavi olan her şey vücudu o zekadan almış olduğu gibi, onun kanunlarını takip etmeğe de mecburdur". Zerdüş'tün şu sözleri Sâbilerin esasatına karşı fırlatılmış itirazlardan başka bir şey değildir. Zerdüş'tün Brahma mezhebine urduğu darbeye gelince o, daha şiddetli olmuştur. Brahma mezhebi, bütün mevcudatla vücud-ı vahidde fani olduğunu ve tabiatın la-yetağayyer bir daire içinde devrettiğini talim ediyordu. Zerdüş'tü bu akideye karşı, halikla mahluklu, hayr ile şerri, ruh ile cesedi, kaderle irade-i beşeriyeyi ayırmağa çalışmıştır.

Zerdüş'tü bir taraftan hukuk ve vezaifenin müsavatını ilan etmiş; diğer taraftan hayatı bir mücadele suretinde tasvir eylemiştir. Zerdüş'tün Brahma mezhebine karşı en müessir ve en yıkıcı hücumu, bu noktada görülüyor; Brahmanizm, fikirleri uyuşturmamak, riyazetle kuvve-i adeliyeyi yıprandırmak ve tahayyülatı devren devr neticesinde hakka vasıl olmak tarikini küşad eylemiştir. Buna mukabil Zerdüş'tü, hayatı bir mücadele halinde tasvir etmiş; uyusukluğa, devran devr tahayyüle karşı çarpışmayı, didinmeyi saadet-i

ebediyenin bir müstahzırı gibi görmüştü. Atalet ve meskenete karşı bi-eman hücumlarda bulunmaktan çekinmemiştir.

Zedüşt, bütün gayretini vatandaşlarını Hint ve Keldani tesiratından kurtarmağa sarf eylemiştir.

Çünkü bu iki kavmin akidesi, daha eski olan Sipâsiyân fırkasının gayreti ve mistisizminin muğaffil nikabi altında milli bir şekil almış ve İnan'ı istila eylemişti.

Sipâsiyân, İnan'da zuhur etmiş bir fırka-ı diniyedir. Bunlar, Zerdüşt'ün *Desâtir* ile *Âbad*'in ahkamından hiçbir şeyi tagayyür etmemiş olduğunu iddia ediyorlardı. Sipâsiyelere göre, Zerdüşt gibi yeni bir din müessisi değildir. Kendisi, *Desâtir* ile *Âbad*'in esasatından harice çıkmamış ve bu iki kitabın esaslarını durub-ı hikemiyye ve tasavvufi cümlelerle tezyin ederek avama daha ziyade tesir edecek bir şekle koymaktan başka bir şey yapmamıştır! Sipâsiye mezhebi, İnan'da intişar eden mesalik-i diniyenin en eskilerinden olup, tetkike şayan bir çok esasları muhtevidir.

Desâtir ve *Debistânü'l-Mezâhib*'den alınan malumata nazaran Sipâsiye mezhebinin hutut-ı esasiyesi şu suretle hülâsa edilebilir:

“Allah mevcud-ı mutlak ve cevher-i yeganedir. Vahdet ve teşahhus, ebediyet Hüda'nın, insanların anlayabilecekleri vasıflarını teşkil ederler. Kühn-u bariye vukuf peyda etmek, beşeriyet içün muhaldır. Vücut-ı fatır ile alakadar olan şeylerin kendisinden ayrılması mümkün değildir. Binaen aleyh kainat içün bir mebde ve bir münteha tasavvur olunamaz. Kainat, bir hilkatin neticesi değil, belki Hurşid'in zatının bir pertev-i ezelisidir. Vücut-ı ilahiden ilk sadır olan şey gevher hurddur ki, buna Âzad behmen namını veriyorlar. Âzad behmen akl-ı külliyyi temsil ediyor. Mebde-i âli ile mahlukat arasında vasıtalık vazifesi de Âzad behmen'e ait bulunuyor. Âzad behmen'in makamı felek-i atlasır.

Âzad behmen yalnız vasıta olmakla kalmıyor. O da bir çok suruşa (melek), bir çok can ve bir çok ruhlara hayat bahşediyor.

Bunlar da yıldızlara, unsurlara, arza, meadine, nebatat ve hayvanata ve insanlara hayat veriyor ve insanları idare ediyorlar!...

Görülüyor ki Sipasiyân, tabiatın heyet-i mecmuasını, tıpkı beden-i insaniyi teşkil eden unsurlar gibi, aksamı birbirlerine merbut olan ve yekdiğerlerince üzerine icra-yı tesir eden müdrik ve zi-hayat bir mevcut gibi telakki eylememiştir.

Sipasiyân umumi ve ezeli addettikleri tabiatı, edvar-ı nucumiyyeye göre taksim eylemişlerdir. Bu taksime nazaran, bir devir başlayınca kevakib-i sabiteden biri bin sene kadar bütün kainatın hüdavendi olurmuş. İlk devrin hüdavendi olan kevkebe, nuhestin şah namı veriliyor. Nuhestin şah'ın müddeti bitince hüdavendlik diğér bir sitareye intikal eder ve kevkeb hüdavendlikte ... Şah'ın şeriki oluyormuş. İkinci devrin sitaresine nuhestin düstur namı veriliyor. Kevakib-i sabitenin kaffesini bu suretle biner senelik devirlerin hüdavendi olduktan sonra nevbet-i saltanat kamere gelirmiş. Kamerin hüdavendlik müddeti hitam bulunca birinci devr-i azim nihayet bularak ikinci devir başlarmış.

İkinci devrin mebdei nuhestin şahın hüdavendliğiyle ibtidar ve birinci devrede vücut pezir olan hadisat-ı mevcudatın kafesi aynı tarzda teselsül ve tevali ederlermiş.

Bu devirlerden her birine, ruz itlak olunur. Otuz ruz, bir mah; on iki mah da bir seneyi teşkil ediyor. Bir milyon seneye yek ferd ve bin ferde de yek verd ve bir verde de yek merd, bin merde de bin cad tabir ediliyor. Üç bin cad, yek vad ve iki bin vad, yek zad namıyla yad olunuyor!...

Sipasiyelerin on dört abadı, Hindilerin on dört Manosunu hatırlattığı gibi zamanın tarz-ı taksim ve tadadı da Hindilerin sal-ı ilahilerini andırmaktadır. Harekat-ı nucumdan ahkam çıkarmak zaman-ı nehs ve s'ad olmak üzere bir takım kısımlara ayırmak gibi hurafeler, İslam'a kimsen Sipasiyelerin, kısmen de Sabilerin yadigarıdır.

İslam'a sokulan hurafelerin menşelerini pek derinlerde bulabileceğiz bu menşeler o kadar derin, o derece mahfidir ki, pek çok sahtih beyinler, menşeleri tayin edemeyerek, bu gibi hurafelerin İslami olduklarına kanaat etmek hatasına düşmüşlerdir!...

Avrupa müelliflerinden bir çoğunun aynı keriyveye şapmış olduklarını görüyoruz. Şarkta ise, maatteessüf bu yolda tetebbuata girişmiş zevat pek nadirdir.

Sipasilerin ruh-ı insani hakkındaki fikirleri umumi sistemleriyle mütenasiptir: Ervah'ın taalluk edecekleri cesetlerin haline göre, semanın menatik-ı muhtelifesinden geldiğine itikat ediyorlar!

Güya ruhların bazılarının menşei şems, bazılarının kevkeb-i sabite, bazılarının da seyyareler imiş!...

Sipasiyeler buyururlar ki: "Bir insan dünyada iki ismetâmiz bir hayat geçirmiş, efal-i haseneyi itiyat edinmiş, akaid-i hakikiyyeye cidden merbut kalmış ise, öldükten sonra, ruhi olan yıldızlara irtifa ve bilahare, tedrici surette ervah-ı safiyenin itilagahi olan küre-i esiriye kadar uruç ederek orada nur-i alinin (minanivan-ı mitunun) temaşa-ı cemaliyle seadet-i ebediyyeye mazhar olur".

Fakat bu âdem hayatında menhiyata inhimakla bir takım cinayetler irtikap etmiş ise, safiyet-i asliyesini gaib eden ruhu, bu mazhariyetten mahrum kalır. Tenasühe uğramış suretiyle cezasını çeker. Şöyle ki: "Cezaya müstahak olan şahsın, bade'l-vefat, ruhu daha sefil bir tabakada bulunan bir insanın cesedine intikal eder. O suretle bir müddet azap görür. O âdem öldükten sonra, ruh sırasıyla hayvanata, nebatata hatta madeniyata kadar tenezzül ederek sermedi azaplara uğrar.

Dünyada iken hasenatı ve seyyiatları müsavi olan insanlara gelince, bu halde bulunan kimseler vefat ettikleri zaman, ruhları evvela tenasüh ve muhacerete uğrayarak tasfiye görür ve sonra ervah-ı mesude sırasına geçer ve zevk-i ebediye mazhar olur!..."

Sipasiyelerin şu akidesi, kadim İranilerin pek çok riayet ettikleri bir kısım ananelerin esbabını izah edebilir:

Eski İraniler, insanlarla hayvanat-ı gayr-ı muzırraya karşı samimi bir meveddet perverde ederlerdi. Halbuki muzır hayvanların itlafı ibadetten madud idi. Çünkü bu itikada göre, nafi hayvanların bedenleri ufak tefek kusurlarda bulunmuş olan kimselerin, muzır hayvanların cesetleri de canlıların ruhlarına mahsus birer kalıptan ibaret idiler.

Sipasiyelerin kısmen nucumperesti ve kısmen ma-fevkatabii olan panteizm akideleri, usulsüz, licamsız bir mistisizm ile tervec edilmiş olduğu anlaşılıyor. Sipasiyelerin yıldızlar şemsin önünde nasıl gaip olurlarsa ruh-ı beşerde şems-i hakiki olan halikta öylece feneyab olur; iddiaları Sabiiyye akidesinin panteizm ve mistisizm rengine boyanmış bir levhasıdır. Fakat bu mertebe-i kemale vasıl olmak için aklın dört derecesi, dört hali geçmiş olması meşruttur.

Sipasiler, bu dört mertebeyi şu suretle tadat ediyorlar:

- (1) Allah'ın rüyada görülmesi.
- (2) Hal-ı yakazada mazhar olmak.
- (3) Vect ve istiğrak geçirmek.
- (4) Fena fillah olarak şahsiyet-i cismaniyesini unutmak.

Bu akidede Yoga'nın mezheb-i Hindisi pek ziyade nazara çarpmaktadır. Sipasiye mezhebinin son reisi olan Azerkîvân, miladın 1577'inci senesinde İran'da Kum şehrinde tevellüt ve 1673 senesinde Hindistan'ın Patna şehrinde vefat eylemiştir.

Azerkîvân, hayatını züht ve istiğrak ile geçirmiş, riyazet hususunda hayret bahş bir derecede ileri gitmişti. Sipasiler, Azerkîvâni Meh Âbâd hanedanının sonuncusu addedilir.

